

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΘΕΜΑ: ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΝΟΜΑ: ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗ ΜΑΡΙΑ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1340 2005 00397

ΑΘΗΝΑ, ΜΑΪΟΣ 2009

Προσηλυτισμός στις οικογενειακές σχέσεις

Εισαγωγή: Το θέμα

Στην παρούσα εργασία θα εξεταστεί το ζήτημα του προσηλυτισμού στις οικογενειακές σχέσεις. Αρχικά θα αναλυθεί το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, θα προσδιοριστεί το περιεχόμενό του και θα οριοθετηθεί με βάση τους περιορισμούς του. Εν συνεχεία θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στον προσηλυτισμό ως μορφή θρησκευτικής δράσης και πώς αυτός μπορεί να εμφανιστεί στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων. Τέλος θα παρατεθεί σχολιασμένη νομολογία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

B.

1. Ιστορική αναδρομή στην αναγνώριση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας
2. Έννοια και περιεχόμενο του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας
 - 2α. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης
 - 2β. Η ελευθερία της λατρείας
3. Περιορισμοί του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας
 - 3α. Δημόσια τάξη και χρηστά ήθη
 - 3β. Καθήκοντα έναντι του κράτους και συμμόρφωση στους νόμους
 - 3γ. Επικρατούσα θρησκεία
 - 3δ. Προσηλυτισμός
4. Ορισμός της οικογένειας και μορφές της
5. Προσηλυτισμός στο πλαίσιο της έγγαμης σχέσης
6. Προσηλυτισμός κατά την άσκηση της γονικής μέριμνας

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Δ. ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ

Ε. ΒΑΣΙΚΑ ΛΗΜΜΑΤΑ

ΣΤ. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Z. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1) Ιστορική αναδρομή στην αναγνώριση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας

Η θρησκευτική ελευθερία συνιστά ένα από τα πρώτα δικαιώματα που διεκδίκησε ο άνθρωπος. Ήδη από το 16ο αιώνα -πολύ πριν την αναγνώριση του απαραβίαστου του ιδιωτικού βίου- αγωνίστηκε ο άνθρωπος για την κατοχύρωσή της, ως αντίδραση στην εξουσία του ηγεμόνα, ο οποίος είχε δικαίωμα να προσδιορίζει το θρήσκευμα των υπηκόων του.

Το δικαίωμα αυτό παρέχει αξίωση έναντι της Πολιτείας να διασφαλίζει την ελευθερία διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης και την εξωτερική της μέσω της λατρείας. Διακριτή έννοια από αυτή της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί και η έννοια της ανεξιθρησκείας, η οποία έγκειται στην ανοχή της Πολιτείας έναντι των θρησκειών που πρεσβεύουν οι πολίτες. Είναι φανερό ότι το περιεχόμενο της δεύτερης είναι στενότερο και πιο αρνητικό από αυτό της πρώτης.¹ Η ανεξιθρησκεία αναγνωρίστηκε το 313 μ.Χ. με το «Διάταγμα των Μεδιολάνων» από τον Μ. Κωνσταντίνο και το Λικίνιο. Αργότερα με την αναγνώριση της χριστιανικής θρησκείας ως επίσημης στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αρχίζουν οι διώξεις ειδωλολατρών και αιρετικών.

Στα νεότερα χρόνια η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας ήρθε ως αποτέλεσμα της θρησκευτικής μεταρρύθμισης του 16ου αιώνα ύστερα από μακροχρόνιους θρησκευτικούς πολέμους Καθολικών και Προτεσταντών. Το πρώτο συνταγματικό κείμενο που αναγνωρίστηκε πανηγυρικά η θρησκευτική ελευθερία είναι η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων (Bill of Rights) του 1776 της πολιτείας της Βιρτζίνια. Εν συνεχεία ακολούθησε η πρώτη τροποποίηση του Συντάγματος των ΗΠΑ το 1887 (1791). Η γαλλική διακήρυξη των

¹ Με την άποψη αυτή δε συμφωνεί ο Α. Δημητρόπουλος, ο οποίος πιστεύει ότι οι δύο έννοιες διαφέρουν και ομοιάζουν κατά το ότι εκφράζουν η πρώτη την αντικειμενική και η δεύτερη την υποκειμενική πλευρά του ίδιου αντικειμένου και κατά συνέπεια είναι αλληλένδετες. (Α. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό Μέρος, Παραθέσεις Συνταγματικών Δικαιωμάτων, Τόμος III Ημ. Β, Αθήνα 2003, σελ 120-149)

δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη (1789) αναγνώρισε μόνο την ανεξιθρησκεία.² Η πρώτη αναγνώριση της θρησκευτικής ελευθερίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο απαντάται στο Σύνταγμα του Βελγίου (1831, αρ 14).

Στον Ελλαδικό χώρο η κατοχύρωση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας ακολούθησε μια εξελικτική πορεία. Στο «Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος» του 1822 περιέχεται διάταξη που επαναλήφθηκε κατά λέξη στο «Νόμο της Επιδαύρου» του 1823 και προβλέπει ότι «η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν Επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας ανέχεται όμως η Διοίκησης της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν, και αι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως». Εν συνεχεία το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827 ορίζει ότι «καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν. Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι Θρησκεία της Επικρατείας». Οι παραπάνω διατάξεις είναι ιδιαίτερα φιλελεύθερες για την εποχή τους, καθώς κατοχυρώνουν ένα δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας και όχι μόνο ανεξιθρησκείας. Στο Σύνταγμα της Επιδαύρου έχουμε «ανοχή» κάθε θρησκείας αλλά και ακώλυτη άσκηση λατρείας ενώ στο Σύνταγμα της Τροιζήνας έχουμε κατοχύρωση της ελευθερίας κάθε θρησκείας και ίσης υπεράσπισης στην άσκηση της λατρείας μεταξύ όλων των θρησκειών.

Στα συντάγματα που ακολούθησαν παρατηρείται μια αλλαγή στο εύρος προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας. Τα Συντάγματα του 1844 και 1864/194 κατοχυρώνουν μόνο την ανεξιθρησκεία: «πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή». Το Σύνταγμα του 1927 (αρ 1§ 3) καθιερώνει τη θρησκευτική ελευθερία, διάταξη που περιλαμβάνεται και στο Σύνταγμα του 1952 (αρ 2 § 3 και 4: «η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστος»).

Το ισχύον Σύνταγμα 1975/1986 (αρ 13 § 1) ορίζει ότι: «η ελευθερία της θρησκευτικής συνάθροισης είναι απαραβίαστος» ενώ έχει προστεθεί ότι «η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός».

² «κανείς δεν πρέπει να ενοχλείται για τις γνώμες του, ακόμα και για τις θρησκευτικές, αρκεί η εκδήλωσή τους να μη διαταράσσει τη δημόσια τάξη που καθιερώνει ο νόμος» (αρ 10)

Εκτός όμως από τη συνταγματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας έχουμε και αυτή που παρέχουν οι διεθνείς συμβάσεις που έχουν κυρωθεί από την Ελλάδα και που με βάση το Σ28§1, αποτελούν μέρος του εσωτερικού δικαίου και υπερισχύουν κάθε άλλης αντίθετης διάταξης νόμου.

Πρόκειται για το αρ.18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ (1948) όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (Ρώμη, 1950) και το πρόσθετο Πρωτόκολλο (1952), που κυρώθηκε με το ν.δ. 53/1974, το Διεθνές Σύμφωνο του ΟΗΕ για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (1966), που κυρώθηκε με το Ν.2642/1997. Επίσης πρέπει να αναφερθούν η Τελική Πράξη του Ελσίνκι του 1975 στη Διάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη, η Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ του 1981 για την απαλοιφή κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων που προέρχονται από τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα (1985), που κυρώθηκε με το ν. 1532/1985.

2) Έννοια και Περιεχόμενο του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας

Η θρησκευτική ελευθερία είναι στενά συνδεδεμένη με την προσωπική ελευθερία και την ελευθερία της γνώμης. Στο ισχύον Σύνταγμα η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13, το οποίο ορίζει: «η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του καθενός». Αποτελεί ατομικό δικαίωμα και συνίσταται στην αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην εμποδίζει ή επιβάλλει είτε τη διαμόρφωση είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία πεποιθήσεων. Η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται σε δύο επιμέρους ελευθερίες: α) την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και β) την ελευθερία της λατρείας. Όσον αφορά στους φορείς του δικαιώματος, δεδομένου ότι το Σύνταγμα δε διακρίνει, είναι τόσο οι Έλληνες πολίτες όσο και οι αλλοδαποί που βρίσκονται στην Ελλάδα.

2α) Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης ειδικότερα

Το Σύνταγμα κατοχυρώνει πανηγυρικά το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνειδήσεως. Αυτή η διακήρυξη είναι φυσικό επακόλουθο του ενδιάθετου χαρακτήρα της, η οποία αναφέρεται στις πεποιθήσεις του ανθρώπου σχετικά με το θείο είτε στη θετική του μορφή είτε στην αρνητική.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το Σύνταγμα δεν προστατεύει την ελευθερία της συνειδήσεως γενικά, εν αντιθέσει με διεθνείς συμβάσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ωστόσο αυτό δε σημαίνει ότι δεν παρέχεται συνταγματική προστασία για την ελευθερία της συνείδησης εν γένει. Γίνεται δεκτό ότι η τελευταία υπάγεται στο Σ2§1 όπου ορίζεται ότι: «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας». Εξάλλου το Σύνταγμα ορίζει το ελάχιστο της προστασίας και όχι το μέγιστο. Έτσι, υποδεέστεροι του Συντάγματος κανόνες δεν μπορούν να μειώσουν το πεδίο προστασίας, αλλά μπορούν να το διευρύνουν.

Το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αποτελείται από επιμέρους εκφάνσεις οι οποίες θα αναλυθούν παρακάτω:

Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία και να τη μεταβάλλει. Ο άνθρωπος έχει ελευθερία επιλογής, διατήρησης, μεταβολής ή εγκατάλειψης μιας συγκεκριμένης θρησκείας. Επίσης έχει δικαίωμα αθησκείας ή αθεΐας. Εδώ δεν υπάρχουν περιορισμοί όπως «επικρατούσα θρησκεία» ή «γνωστή θρησκεία». Αυτό είναι αυτονόητο εκ του γεγονότος ότι η θρησκευτική συνείδηση είναι ενδιάθετη κατάσταση οπότε οι περιορισμοί στερούνται νοήματος. Επομένως μπορεί να επιλέξει κάποιος θρησκεία της οποίας η λατρεία είναι αντίθετη στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη, αλλά αυτή η επιλογή δεν τον απαλλάσσει από την υποχρέωση ³εκπλήρωσης υποχρεώσεων στο κράτος και συμμόρφωσης στους νόμους.

Επίσης περιλαμβάνει το δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει ή όχι τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις με οποιονδήποτε τρόπο, γραπτά ή προφορικά. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί το θέμα της αναγραφής του

³ Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο Ατομικά Δικαιώματα. τόμ. β², αναθεωρ. έκδ., εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 446.

θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες και σε κάθε άλλο δημόσιο έγγραφο. Το Σύνταγμα παρέχει προστασία και στην αρνητική μορφή του δικαιώματος, δηλαδή το να μην αποκαλύπτει κάποιος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Με βάση την τελευταία διαπίστωση έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις. Κατά τη μία άποψη η αναγραφή του θρησκευματος είναι αντισυνταγματική όχι μόνο όταν είναι υποχρεωτική αλλά και όταν είναι προαιρετική, γιατί η απουσία δήλωσης δημιουργεί τεκμήριο για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Κατά την άλλη άποψη, η απαγόρευση της προαιρετικής αναγραφής, προσβάλλει το κατοχυρωμένο δικαίωμα εάν το άτομο επιθυμεί να δηλώσει το θρήσκευμά του.⁴

Στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνεται και το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας. Το δικαίωμα αυτό έχει ως περιεχόμενό του την απαγόρευση της διακριτικής μεταχείρισης ατόμων ή ομάδων με βάση θρησκευτικά κριτήρια. Η απαγόρευση περιλαμβάνει τόσο την ευνοϊκή όσο και τη μη ευνοϊκή μεταχείριση. Η σημασία του δικαιώματος αφορά στον τρόπο κατάληψης δημοσίων θέσεων και αξιωμάτων τα οποία πρέπει να είναι προσιτά στον καθένα. Αντισυνταγματική έχει κριθεί από το ΣΤΕ η άρνηση διορισμού στη μέση εκπαίδευση καθηγητή φιλολόγου με την αιτιολογία ότι είναι «μάρτυς του Ιεχωβά» (ΣΤΕ 3533/86), όπως και η απαγόρευση σε μη ορθόδοξο Χριστιανό να σπουδάσει ορθόδοξη θεολογία στο Πανεπιστήμιο (ΣΤΕ 194/87). Συνταγματική έχει κρίνει την άρνηση διορισμού αλλόθρησκου σε θέση δασκάλου σε μονοθέσιο σχολείο, καθώς θα έπρεπε να διδάσκει και το μάθημα των θρησκευτικών (ΣΤΕ 1417/49).

Ζήτημα έχει δημιουργηθεί και με την ανάδειξη του Προέδρου της Δημοκρατίας εξαιτίας του ότι ο όρκος τον οποίο δίνει είναι σύμφωνος με το ορθόδοξο δόγμα, αν και στα προσόντα εκλογής δεν αναφέρεται η ιδιότητα του Χριστιανού Ορθόδοξου. Κατά μια άποψη θα πρέπει να είναι Χριστιανός Ορθόδοξος ή απλά Χριστιανός, ενώ κατά άλλη θα έχουμε αναλογική εφαρμογή του όρκου των αλλόθρησκων και αλλόδοξων βουλευτών (Σ59§2).

Άλλη επιμέρους έκφραση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης είναι το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς. Πρέπει να επισημανθεί ότι εκτός από όσα ορίζονται στο νόμο ως νομικά πρόσωπα

⁴ Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Θρησκευτική Ελευθερία και Επικρατούσα Θρησκεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 12.

δημοσίου δικαίου (η Εκκλησία της Ελλάδος, οι Μουσουλμανικές κοινότητες, οι Ισραηλιτικές κοινότητες), η σύσταση, η λειτουργία και ο έλεγχος των υπόλοιπων θρησκευτικών κοινοτήτων διέπονται από τη νομοθεσία για τα σωματεία.

Ακόμη, στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνεται το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, τόσο ως δικαίωμα ανατροφής και μορφώσεως ανηλίκων, όσο και το δικαίωμα συστάσεως και λειτουργίας εκπαιδευτηρίων. Το δικαίωμα αυτό θα αναλυθεί διεξοδικώς κατωτέρω.

Τέλος, πτυχή του δικαιώματος της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης αποτελεί και το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανείς σε πράξεις ή παραλείψεις αντίθετες με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Δεν επιτρέπεται τόσο ο εξαναγκασμός σε ενέργεια που απαγορεύεται, όσο και η παρακώλυση συμπεριφοράς που επιβάλλεται από συγκεκριμένη θρησκεία. Έτσι δεν επιτρέπεται να υποχρεωθούν οι αλλόθρησκοι και αλλόδοξοι μαθητές να παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών ή να λάβουν μέρος σε υποχρεωτικό εκκλησιασμό. Αντισυνταγματική θα πρέπει να θεωρηθεί και η ανεξάρτητη επιβολή θρησκευτικού όρκου.

2β) Η ελευθερία της λατρείας

Η δεύτερη έκφανση της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η ελευθερία της λατρείας. Η λατρεία είναι η εξωτερική των θρησκευτικών πεποιθήσεων και αποτελεί ουσιαστικά την πραγμάτωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, η οποία θα ήταν κενό γράμμα χωρίς αυτήν. Είναι αυτονόητο ότι η λατρεία προϋποθέτει «θετική» και «ενταγμένη»⁵ σε ορισμένο θρήσκευμα ή δόγμα θρησκευτική συνείδηση. Η άσκηση της λατρείας μπορεί να γίνει με πολλούς τρόπους: ατομικά ή ομαδικά, ιδιωτικά ή δημόσια, σε ναούς, ευκτήριους οίκους, τεμένη, συναγωγές.

Το Σ13§2 ορίζει ότι: «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα της λατρείας της τελούνται ακωλύτως υπό την προστασία του νόμου». Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν κάποιοι περιορισμοί. Πρόκειται για τον

⁵ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, τόμ. α' ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 253.

περιορισμό της «γνωστής» θρησκείας. Γνωστή δε σημαίνει αναγνωρισμένη θρησκεία αλλά προσιτή στον καθένα, που έχει φανερές δοξασίες, η λατρεία γίνεται δημόσια και όχι εν κρυπτώ και δεν απαιτείται μύηση.

Το Σ1952 χρησιμοποιούσε τον όρο «ελεύθερα» ενώ τα Σ1864 και Σ1911 χρησιμοποιούσαν τη λέξη ανεκτή. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ως γνωστή θρησκεία την αίρεση των «Μαρτύρων του Ιεχωβά» (2106/1975). Όσον αφορά στους λειτουργούς των γνωστών θρησκειών, το Σύνταγμα αναφέρει ότι υπόκεινται στην ίδια εποπτεία και στις ίδιες υποχρεώσεις όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.

Η ελευθερία της λατρείας υπόκειται και σε άλλους περιορισμούς. Αυτοί είναι η δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, τα καθήκοντα έναντι του Κράτους και η συμμόρφωση στους νόμους και η απαγόρευση του προσηλυτισμού που θα αναλυθούν διεξοδικά παρακάτω.

Κλείνοντας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι άλλη άποψη υποστηρίζει ότι η δεύτερη έκφανση της θρησκευτικής ελευθερίας δεν είναι η ελευθερία της λατρείας αλλά η ελευθερία άσκησης της θρησκείας, της οποίας η λατρεία είναι η κύρια εκδήλωσή της.⁶

3) Περιορισμοί του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας

3α) Δημόσια τάξη και χρηστά ήθη

Το Σ13§2εδ.β' ορίζει ότι: «Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη». Στο συγκεκριμένο άρθρο οι δύο έννοιες φαίνονται διακριτές, στην πραγματικότητα όμως στη δημόσια τάξη εν ευρεία έννοια περιλαμβάνονται και τα χρηστά ήθη. Η δημόσια τάξη είναι το σύνολο των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και ηθικών αρχών που επικρατούν σε έναν τόπο μια δεδομένη χρονική στιγμή. Χρηστά ήθη είναι οι θεμελιώδεις αντιλήψεις περί ηθικής του μέσου συνετού ανθρώπου. Η δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη καθορίζονται από τους νόμους μέσα στα όρια του Συντάγματος.

⁶ Κώστας Χ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 3^η αναθεωρημένη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, εκδ. 2006, σελ. 453.

Η αντίθεση μιας πράξης στις δύο έννοιες θα κριθεί κατά περίπτωση από το δικαστή, ο οποίος θα κρίνει με αντικειμενικά κριτήρια. Πάντως η λατρεία που περιλαμβάνει, π.χ. λήψη ναρκωτικών, αυτοκτονία, ανθρωποθυσίες ή οδηγεί στην εκμετάλλευση του ατόμου, έρχεται σε αντίθεση με το Σ13§2εδ.β'.

3β) Καθήκοντα έναντι του Κράτους και συμμόρφωση στους νόμους

Το Σ13§4 ορίζει ότι: «Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους». Η σημασία της παραγράφου είναι ότι κανείς δεν μπορεί να υποστεί θετική ή αρνητική μεταχείριση λόγω της θρησκείας του. Ό, τι ισχύει για άλλους ισχύει και για τους οπαδούς και τις οργανώσεις οποιασδήποτε θρησκείας. Σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ υποχρέωσης έναντι του Κράτους και έναντι των θρησκευτικών πεποιθήσεων, θα υποχωρήσουν οι τελευταίες.

Επομένως δεν μπορεί να αρνηθεί κάποιος την εκπλήρωση φορολογικών υποχρεώσεων γιατί τα έσοδα θα χρησιμοποιηθούν για τη χρηματοδότηση έργων ασυμβίβαστων με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή γιατί θα χρησιμοποιηθούν για την ενίσχυση άλλων θρησκευτικών οργανώσεων ή σκοπών. Το ότι δεν μπορεί να απαλλαγεί κάποιος από έννομες υποχρεώσεις για θρησκευτικούς λόγους δε σημαίνει ότι ο νομοθέτης δεν μπορεί να προβλέψει την απαλλαγή αυτή. Ο περιορισμός αφορά το άτομο, όχι το νομοθέτη, εάν κρίνει ότι οι οπαδοί μιας θρησκείας χρειάζονται ιδιαίτερη προστασία.

Ιδιαίτερη σημασία συνιστά η εκπλήρωση στρατιωτικών υποχρεώσεων ατόμων που αρνούνται είτε τη στράτευση γενικώς είτε την ένοπλη υπηρεσία στο στράτευμα (αντιρρησίες συνειδήσεως). Το Σύνταγμα ορίζει ότι οι Έλληνες έχουν υποχρέωση «να συντελούν στην άμυνα της πατρίδας» (Σ4§6). Επομένως εφόσον το ζητούμενο είναι η συμβολή στην άμυνα της πατρίδας, αυτή μπορεί να γίνει και χωρίς όπλα. Εξάλλου το Σύνταγμα δεν απαγορεύει την άοπλη ή εναλλακτική θητεία για τους αντιρρησίες συνειδήσεως.

Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω ανάλυση θεσπίστηκε ο ν. 2510/1997 για την άοπλη ή εναλλακτική θητεία των αντιρρησιών συνείδησης.

Όσον αφορά το σκέλος της άρνησης συμμόρφωσης στους νόμους, πρόκειται για νόμους γενικής ισχύος όπως ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός ή ο Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας ή νόμους που αφορούν στην προάσπιση ενός σπουδαίου έννομου αγαθού όπως η εθνική άμυνα, η δημόσια τάξη, η δημόσια υγεία, η νεότητα κλπ. Έτσι δεν μπορεί κάποιος να αρνηθεί υποχρεωτικό εμβολιασμό ενόψει επιδημίας ή μετάγγιση αίματος εάν υπάρχει κίνδυνος για τη ζωή.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν επιτρέπεται η επιβολή ειδικών υποχρεώσεων στους οπαδούς ή οργανώσεις ορισμένης θρησκείας ούτε με νόμο, ούτε και με ατομική διοικητική πράξη. Το άρθρο 9§2 της ΕΣΔΑ ορίζει ότι: «Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο άλλων περιορισμών πέρα των προβλεπόμενων από το νόμο και αποτελούν αναγκαία μέτρα, μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, για τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημόσιας τάξης, υγείας και ηθικής ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων».

3γ) Επικρατούσα Θρησκεία

Το Σ3§1 ορίζει ότι «Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού», διάταξη που υπήρχε στα Συντάγματα από 1844 έως το 1952. Έχει υποστηριχθεί ⁷ ότι εξαιτίας αυτής της διάταξης, η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας είναι σχετική. Αυτό συμβαίνει γιατί αφενός το κράτος μπορεί να δείχνει μια ευνοϊκότερη στάση προς αυτή με τη χρηματοδότηση ή παροχή προνομίων, αφετέρου γιατί η Εκκλησία έχει τη δυνατότητα να διεκδικεί αποφασιστική γνώμη σε θέματα του κρατικά οργανωμένου βίου.

Ωστόσο γίνεται δεκτό ότι η αναφορά δεν υποδεικνύει την υπεροχή της συγκεκριμένης θρησκείας έναντι των άλλων. Απλά καταδεικνύει ότι η

⁷ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, τομ. α', ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 256.

συντριπτική πλειοψηφία ακολουθεί το ορθόδοξο δόγμα, ότι κατά το τυπικό της γίνονται οι επίσημες τελετές, καθορίζονται οι αργίες (γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας στη Β' Αναθεωρητική Βουλή). Αποτελεί απλά μια στατιστική παρατήρηση, καθώς σε αντίθετη περίπτωση δε θα είχαμε ούτε θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους, αλλά ένα καθεστώς ανεξιθρησκείας.

3δ) Προσηλυτισμός

Το Σ13§2εδγ' ορίζει κατά τρόπο ρητό ότι: «Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται». Διατάξεις που απαγόρευαν τον προσηλυτισμό υπήρχαν σε όλα τα Συντάγματα από το 1844, με εξαίρεση αυτό του 1827. Όμως η διατύπωση αυτής της διάταξης αποτελεί καινοτομία, καθώς έως τότε απαγορευμένος ήταν ο προσηλυτισμός σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας, ενώ σήμερα είναι απαγορευμένος σε βάρος οποιασδήποτε θρησκείας.

Κρίσιμο για τον εντοπισμό της απαγόρευσης αποτελεί το περιεχόμενο της έννοιας του προσηλυτισμού. Ο προσδιορισμός του κρίνεται απαραίτητος ενόψει ειδικά της σύγκρουσης με την ελευθερία διάδοσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων και της θρησκευτικής διδασκαλίας. Λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω, δε διαπράττει το έγκλημα του προσηλυτισμού όποιος απλά διακηρύσσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, έστω και αν το κάνει σε μια δημόσια εκδήλωση. Επίσης δεν αποτελεί παράνομη πράξη το κήρυγμα και η ιεραποστολή με σκοπό να μεταπεισθεί κάποιος να αλλάξει θρησκευτικές πεποιθήσεις. Επομένως είναι θεμιτή η πώληση, αποστολή ή διανομή φυλλαδίων, εντύπων, βιβλίων. Άλλωστε το ίδιο το Σύνταγμα προωθεί την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας μέσα από τον πλουραλισμό των ιδεών.

Οι διατάξεις που περιγράφουν την ειδική υπόσταση του εγκλήματος του προσηλυτισμού βρίσκονται όχι στον Ποινικό Κώδικα αλλά σε δύο νομοθετήματα που χρονολογούνται από τη δικτατορία του Μεταξά (άρθρο 4§2 Α.Ν. 1363/1938 όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 Α.Ν. 1672/1939), τα οποία έχουν διατηρήσει την ισχύ τους. Σύμφωνα με αυτά, προσηλυτισμός είναι «ίδια η διά πάσης φύσεως παροχών ή δι'υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης

ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, διά μέσων απατηλών, διά καταχρήσεως της απειρίας, ή εμπιστοσύνης ή δι'εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητας άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής».

Επομένως προσηλυτισμός συντελείται μόνο με τη χρησιμοποίηση αθέμιτων μέσων και όχι απλά με την πειθώ. Τα μέσα αυτά απαριθμούνται ενδεικτικώς και σε σχήμα διαζευκτικό. Με τη χρησιμοποίηση ενός το έγκλημα έχει τελειωθεί. Είναι δυνατό να διαπραχθεί όχι μόνο κατά ετεροδόξου αλλά και κατά αλλοδόξου και αλλοθρήσκου. Ο προσηλυτισμός είναι έγκλημα τυπικό, δηλαδή είναι αδιάφορο εάν επιτεύχθηκε ο επιδιωκόμενος σκοπός ή αν τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν πρόσφορα για την επίτευξή του. Η τιμωρία που προβλέπεται για την τέλεσή του είναι ποινή φυλάκισης και χρηματική ποινή, ενώ παρεπόμενες κυρώσεις είναι η αστυνομική επιτήρηση, εάν ο δράστης είναι Έλληνας και απέλαση εάν ο δράστης είναι αλλοδαπός. Ο προσηλυτισμός έχει και διοικητικές κυρώσεις, αφού η Διοίκηση για να χορηγήσει άδεια για τη λειτουργία ναού, ευκτήριου οίκου ή χώρου λατρείας θα πρέπει να εξετάσει τη σύνολη δραστηριότητα των μελών της συγκεκριμένης θρησκευτικής κοινότητας.

Θέμα έχει δημιουργηθεί για τη συνταγματικότητα των δύο νομοθετημάτων. Δύο είναι τα προβλήματα που έχουν ανακύψει. Το πρώτο αφορά στην ενδεικτική απαρίθμηση των περιπτώσεων τέλεσης προσηλυτισμού, η οποία έρχεται σε αντίθεση με το Σ7§1 που προβλέπει ότι τα στοιχεία ενός εγκλήματος θα πρέπει να είναι ορισμένα.

Το δεύτερο πρόβλημα αφορά στο γεγονός ότι στον τίτλο αναφέρεται ότι σκοπό έχουν τα δύο νομοθετήματα την ερμηνεία των άρθρων 1 και 2 του τότε ισχύοντος Συντάγματος του 1911. Αυτή η συνταγματική διάταξη προστάτευε την επικρατούσα θρησκεία από τον προσηλυτισμό σε βάρος της. Όμως, στο ισχύον Σύνταγμα, η διάταξη για τον προσηλυτισμό έχει μεταφερθεί στο μέρος για τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Επομένως υπάρχει διάσταση όσον αφορά στο προστατευόμενο αγαθό, ανάμεσα στην ποινική και τη συνταγματική διάταξη.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί το σκεπτικό του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Κοκκινάκη κατά Ελλάδας. Το δικαστήριο αναφέρθηκε τότε στην έννοια του καταχρηστικού προσηλυτισμού, όμως απέφυγε να την ορίσει. Έδωσε ένα κριτήριο για τη διάκριση ανάμεσα στην ελευθερία της διάδοσης της θρησκείας και στην καταχρηστική άσκησή της. Το κριτήριο αυτό είναι εάν η άσκηση της ελευθερίας είναι ασυμβίβαστη με το σεβασμό της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας του άλλου. Ο σεβασμός στη δεύτερη παραβιάζεται, εφόσον υπάρχει απόπειρα παραβίασης της συναίνεσης του προσώπου ή χρήσης τεχνικών χειραγώγησης.

Ακόμα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι διεθνώς ο προσηλυτισμός ορίζεται ως ελευθερία διάδοσης θρησκείας ή πεποίθησης. Επομένως, ποινικά κολάσιμος θα έπρεπε να είναι μόνο ο καταχρηστικός προσηλυτισμός, δηλαδή η καταχρηστική άσκηση της παραπάνω ελευθερίας.

Πάντως από την έρευνα αποφάσεων του Α.Π. έχουν διαπιστωθεί δύο πράγματα. Πρώτον ότι η πλειονότητα των αποφάσεων φαίνεται να παραβιάζει την ελευθερία διάδοσης της θρησκείας. Δεύτερον ότι το έγκλημα του προσηλυτισμού δεν μπορεί να τελεστεί από ορθοδόξους, παρέχοντας έτσι μια αδικαιολόγητη προστασία υπέρ της επικρατούσας θρησκείας⁸.

Είναι φανερό λοιπόν ότι επείγει η αντικατάσταση των διατάξεων του νόμου για τον προσηλυτισμό από ένα άλλο σύγχρονο που θα καλύπτει όλα τα προαναφερθέντα θέματα.

Ορισμός της οικογένειας και μορφές της

Οικογένεια ως κοινωνιολογική έννοια είναι η βασική κοινωνική ομάδα που ο δεσμός των μελών της δημιουργείται με βιολογικό γεγονός: σεξουαλική σχέση ή τεκνοποιία.⁹ Η ενσωμάτωση αυτού του βιολογικού γεγονότος στο δίκαιο, δημιουργεί τη νομική έννοια της οικογένειας. Η σεξουαλική σχέση

⁸ Α.Π. 1304/1982, Ποιν. Χρ. 33(1983), σελ. 502.

⁹ Θανάσης Κ. Παπαχρίστου, Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου, 3^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ 1.

συνδέεται με το γάμο, ενώ η τεκνοποιία με την μητρότητα και την πατρότητα. Οικογένεια όμως δημιουργείται και με την υιοθεσία. Εδώ δεν υπάρχει η γέννηση (βιολογικό γεγονός), αλλά η νομική πράξη που δημιουργεί το δεσμό της συγγένειας ανάμεσα σε γονείς και τέκνα.

Κατά το Σύνταγμα, οικογένεια είναι η κοινότητα γονέων και τέκνων (φυσικών ή υιοθετημένων), είτε είναι γεννημένα εντός γάμου ή εκτός. Σύζυγοι χωρίς τέκνα δεν αποτελούν οικογένεια όπως και όσοι συμβιώνουν σε ελεύθερη ένωση και δεν έχουν τέκνα.¹⁰

Με βάση την κοινωνιολογική έννοια η οικογένεια διακρίνεται σε δύο μορφές: την ευρεία ή πατριαρχική και την πυρηνική ή συζυγική. Η πρώτη αποτελείται από περισσότερα ζευγάρια υπό ένα κοινό γενάρχη, ενώ η δεύτερη μόνο από ένα ζευγάρι και τα ανήλικα ή ενήλικα άλλα άγαμα τέκνα του. Σήμερα η μορφή οικογένειας που απαντάται περισσότερο είναι η πυρηνική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχει παρουσία ανώτερων συγγενών. Επίσης μορφή οικογένειας είναι και η «ελεύθερη ένωση», δηλαδή η συμβίωση χωρίς γάμο, αλλά με στοιχεία μονιμότητας. Σε αυτή τη μορφή, οι σύντροφοι επιλέγουν να μη δώσουν νομική επένδυση στη σχέση τους.

Ο προσηλυτισμός στο πλαίσιο της έγγαμης σχέσης

Έγγαμη σχέση είναι η έννομη σχέση που δημιουργείται από τη σύμβαση του γάμου. Η έννομη αυτή σχέση δημιουργεί συνέπειες τόσο προσωπικού όσο και περιουσιακού χαρακτήρα (οι τελευταίες δε θα αναλυθούν εδώ). Οι προσωπικές συνέπειες είναι: η υποχρέωση για συμβίωση, η λήψη αποφάσεων για τη λειτουργία της οικογενειακής κοινότητας και η υποχρέωση για συνεισφορά στις οικογενειακές ανάγκες.

Η υποχρέωση για έγγαμη συμβίωση συνιστά νομική υποχρέωση και μάλιστα αναγκαστικού δικαίου. Καθένας από τους συζύγους υποχρεούται να συμπεριφέρεται με ορισμένο τρόπο, ώστε να υπάρχει ομαλότητα στην έγγαμη σχέση. Το περιεχόμενο της συμβίωσης χρειάζεται εξειδίκευση - καθώς

¹⁰ Κώστας Χ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 3^η αναθεωρημένη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, εκδ. 2006.

αποτελεί αόριστη νομική έννοια – η οποία θα γίνει με βάση τις αρχές που διέπουν τον Αστικό Κώδικα (μετά τη μεταρρύθμισή του) και το Σύνταγμα. Αυτές είναι η ισότητα των συζύγων και ο σεβασμός στην προσωπικότητά τους. Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις αρχές ο Αστικός Κώδικας καθιερώνει την υποχρεωτική διατήρηση του επωνύμου από τον κάθε σύζυγο, αναγνωρίζει τον ιδιωτικό χώρο των συζύγων και απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση της αξίωσης για έγγαμη συμβίωση.

Η υποχρέωση για έγγαμη συμβίωση συμπληρώνεται με τη λήψη αποφάσεων που ρυθμίζουν το συζυγικό βίο. Σύμφωνα με το ΑΚ1387 οι αποφάσεις που αφορούν τη συζυγική ζωή λαμβάνονται από κοινού από τους συζύγους. Μονομερής απόφαση είναι χωρίς συνέπειες για τον άλλο σύζυγο. Το δικαίωμα για συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων αφορά σε υποθέσεις του κοινού συζυγικού βίου και δεν εκτείνεται σε θέματα που σχετίζονται με την προσωπική ζωή κάθε συζύγου.

Ταυτόχρονα το ΑΚ1387§2 αναγνωρίζει το δικαίωμα του συζύγου στην ιδιωτική του ζωή, αφού η κοινότητα του βίου δεν αποτελεί εμπόδιο.

Με βάση τα παραπάνω, ο κάθε σύζυγος έχει δικαίωμα να διαμορφώνει τις δικές του θρησκευτικές πεποιθήσεις χωρίς να είναι υποχρεωμένος να συμφωνεί με αυτές του συζύγου του. Επομένως είναι δυνατή η εφαρμογή των διατάξεων περί προσηλυτισμού όταν ο ένας σύζυγος εξαναγκάζει τον άλλο να αλλάξει τα θρησκευτικά του πιστεύω. Άλλωστε, οποιαδήποτε ανεπίτρεπτη απαγόρευση ή παράβαση θα συνιστούσε κλονιστικό του γάμου γεγονός και θα οδηγούσε σε λύση του γάμου.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι και πριν τη μεταρρύθμιση του 1983, αν και δεν υπήρχε ισότητα μεταξύ των συζύγων, («ο άνδρας είναι η κεφαλή της οικογένειας και αποφασίζει σχετικά με οτιδήποτε αφορά στο συζυγικό βίο, εφόσον η απόφασή του δεν αποτελεί κατάχρηση δικαιώματος») γινόταν δεκτό ότι η σύζυγος μπορούσε να καθορίσει η ίδια το θρησκευμά της. Δικαιολογητικός λόγος ήταν ότι ο καθορισμός θρησκεύματος δεν εμπίπτει στο πεδίο των από κοινού αποφάσεων. Κατά συνέπεια η άσκηση πίεσης από το σύζυγο θα συνιστούσε προσηλυτισμό και ισχυρό και υπαίτιο κλονισμό της έγγαμης σχέσης, που θα συνιστούσε λόγο διαζυγίου.

Προς επιβεβαίωση του ότι η σύναψη γάμου δεν έχει ως συνέπεια την αλλαγή θρησκειότητας για τους συζύγους, το ΑΚ1367§3εδγ', το οποίο ορίζει ότι: «η τέλεση πολιτικού γάμου δεν εμποδίζει την ιερολογία του ίδιου του γάμου κατά τη θρησκεία και το δόγμα των συζύγων», προστατεύοντας έτσι το γάμο μεταξύ αλλοθρήσκων. Επίσης το ΑΚ1371 ορίζει ότι «προκειμένου για γάμο μεταξύ ετεροδόξων ή μεταξύ ετεροθρήσκων, η ιεροτελεστία γίνεται ως απαιτεί το δόγμα ή το θρήσκευμα του καθενός από αυτούς που συνέρχονται σε γάμο, αν είναι αναγνωρισμένο στην Ελλάδα».

Τα παραπάνω αποτυπώνονται και στις αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων. Η απόφαση του ΕφΑθαρ.1843/1987 (NoB35/1987 σελ. 782) θεώρησε υποστατό το γάμο μεταξύ «Μαρτύρων του Ιεχωβά» που έγινε σύμφωνα με την ιερολογία του συγκεκριμένου δόγματος.

Επίσης όσον αφορά στο σεβασμό των θρησκευτικών πιστεύω των συζύγων, το Πρωτοδικείο Βέροιας (αρ174/1972, NoB20/1972, σελ. 1203επ) απεφάνθη ότι ο σύζυγος υποχρεούται να σέβεται τη θρησκευτική συνείδηση της συζύγου και δε δικαιούται να την εμποδίσει να εκπληρώσει τις θρησκευτικές της πεποιθήσεις, ούτε να την υποχρεώσει σε οποιαδήποτε μεταβολή. Για τη στοιχειοθέτηση ισχυρού κλονισμού «απαιτείται η συνδρομή υπαίτιων πράξεων ή παραλείψεων του ετέρου των συζύγων, αντικειμένων εις τας εκ του γάμου ... απορρεούσας υποχρεώσεις του, αίτινες εξ αντικειμένου κρινόμεναι είναι ικαναί να επιφέρουσι ισχυρόν κλονισμόν». Η μεταστροφή του δόγματος της συζύγου δεν αποτελεί κλονιστικό γεγονός γιατί θα προσέκρουε στην ανεξιθρησκεία, την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και την ελευθερία άσκησης της λατρείας. Κλονιστικό γεγονός θα υπήρχε εάν η εξακολούθηση του γάμου καθίστατο αφόρητη εκτιμώντας τα πρόσωπα των συζύγων, το χαρακτήρα τους, την πνευματική, κοινωνική και ηθική συγκρότησή τους και γενικά όλες τις περιστάσεις υπό τις οποίες τελέσθηκαν οι πράξεις ή οι παραλείψεις. Και αυτή η απόφαση επιβεβαιώνει τη δυνατότητα γάμου μεταξύ ετεροδόξων, εφόσον η διαφορά δόγματος δεν αποτελεί ούτε λόγο διαζυγίου ούτε κώλυμα γάμου.

Ακολουθώντας το ίδιο σκεπτικό η ΑΠ.612/1974 Τμ.Γ (No B23/1975, σελ. 168-9) όρισε ότι η σύζυγος είναι ένοχη για προσηλυτισμό σε βάρος του άνδρα και του τέκνου της, αφού επεδίωξε ασκώντας πίεση να μεταβάλει τα

θρησκευτικά τους πιστεύω και ότι το συγκεκριμένο γεγονός αποτέλεσε κλονιστικό της εγγάμου σχέσεως.

Προσηλυτισμός κατά την άσκηση της γονικής μέριμνας

Η γονική μέριμνα αποτελεί δικαίωμα και καθήκον των γονέων, γι' αυτό πρόκειται για λειτουργικό δικαίωμα (ΑΚ. 1510εδ.α'). Ο νόμος διακρίνει ανάμεσα σε φορέα του δικαιώματος και δικαιούχο της άσκησής του. Το σύνηθες είναι οι ιδιότητες αυτές να συμπίπτουν στο πρόσωπο και των δύο γονέων. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου η άσκηση της γονικής μέριμνας αποχωρίζεται από το φορέα του δικαιώματος. Αυτό συμβαίνει όταν υπάρχει αδυναμία για την άσκηση της γονικής μέριμνας, όταν η άσκηση αφαιρείται από τον ένα γονέα, όταν η άσκηση ανατίθεται στον ένα γονέα (μετά από διαζύγιο ή διακοπή της συμβίωσης) και όταν πρόκειται για τέκνο γεννημένο χωρίς γάμο.

Σύμφωνα με το 1510§1 η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του ανήλικου, τη διοίκηση της περιουσίας του και την εκπροσώπησή του σε κάθε υπόθεση, δικαιοπραξία ή δίκη που αφορά στο πρόσωπο ή στην περιουσία του. Ορισμένα θέματα ιδιαίτερα σημαντικά για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ανήλικου, ανάγονται στον πυρήνα της γονικής μέριμνας και οι αποφάσεις γι' αυτά λαμβάνονται και από τους δύο γονείς, έστω και αν η επιμέλεια ασκείται από τον ένα.

Η νομολογία προσπάθησε να δώσει κάποιες κατευθυντήριες γραμμές όσον αφορά στην οριοθέτηση του πυρήνα της γονικής μέριμνας. Έτσι όρισε ότι σ' αυτόν ανήκει και η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση. Οι γονείς από κοινού μπορούν να επιλέξουν το θρήσκευμα των παιδιών τους. Παλαιότερα η επιλογή θρησκεύματος γινόταν μόνο από τον πατέρα ως φορέα της πατρικής εξουσίας και αρχηγού της οικογένειας. Σήμερα υπάρχουν απόψεις ¹¹ που υποστηρίζουν ότι το δικαίωμα αυτό μπορεί να ασκηθεί και από τον ένα γονέα, όταν αυτός έχει την επιμέλεια, ή από τους θετούς γονείς ή τους επιτρόπους που έχουν αναλάβει την επιμέλεια.

¹¹ Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, Θρησκεία και Εκπαίδευση Κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, από τον Κατηχητισμό στην Πολυφωνία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 150.

Το ιδανικό θα ήταν το παιδί να αφήνεται σε μια κατάσταση θρησκευτικής ουδετερότητας, ώστε όταν φτάσει σε ηλικία ωριμότητας να επιλέξει το θρήσκευμα που επιθυμεί ή να μην επιλέξει κανένα. Βέβαια, αυτή η άποψη είναι ουτοπική, καθώς δε γίνεται το παιδί να μην επηρεαστεί ούτε από τους γονείς του ούτε από το περιβάλλον του στην επιλογή μιας θρησκείας.

Το δικαίωμα θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης του ανήλικου τέκνου, όπως εξειδικεύεται στις σχετικές με τη γονική μέριμνα και την επιμέλεια διατάξεις του ΑΚ., έχει συνταγματικό έρεισμα ως πτυχή της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Όμως και διεθνείς συμβάσεις προστατεύουν το δικαίωμα των γονέων να αποφασίζουν για τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του τέκνου τους (αρ.2εδ2. Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ), οι οποίες μάλιστα έχουν αυξημένη τυπική ισχύ.

Ζήτημα μπορεί να προκύψει από τη συνταγματική πρόβλεψη της κρατικής υποχρέωσης για παροχή «παιδείας» που έχει σκοπό και την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» των Ελλήνων. Η εκπλήρωση αυτής της υποχρέωσης μπορεί να έρθει σε σύγκρουση με το δικαίωμα των γονέων να ορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των τέκνων τους. Η σύγκρουση αυτή πραγματώνεται με τον υποχρεωτικό εκκλησιασμό, το μάθημα των θρησκευτικών, την πρωινή προσευχή.

Η λύση που δίνει η κρατούσα άποψη σε αυτή τη σύγκρουση είναι να δοθεί προτεραιότητα στο δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν τη θρησκευτική αγωγή των ανήλικων τέκνων τους. Μάλιστα το δικαίωμα αυτό θεμελιώνει δικαστικά αγωγή αξίωση των δικαιούχων απέναντι στο κράτος για αποχή από επεμβάσεις αντίθετες στο θρησκευτικό προσανατολισμό που θέλουν να δώσουν στα παιδιά τους.

Το ότι οι γονείς έχουν δικαίωμα θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των ανήλικων τέκνων τους δε σημαίνει ότι το δικαίωμα αυτό δεν υπόκειται σε περιορισμούς. Πιο συγκεκριμένα, οι περιορισμοί αυτοί είναι η κατάχρηση δικαιώματος, την οποία επικαλούνται και πολλές δικαστικές αποφάσεις. Επίσης γίνεται δεκτό ότι ισχύουν οι ειδικοί περιορισμοί του Σ13 και έχουν αναλυθεί σε προηγούμενες ενότητες, δηλαδή η μη αντίθεση στα χρηστά ήθη και στη δημόσια τάξη, η μη απαλλαγή από υποχρεώσεις προς το κράτος ή η άρνηση συμμόρφωσης στους νόμους.

Οι περιορισμοί του δικαιώματος των γονέων έχουν επικριθεί, καθώς υπάρχει μια «ρευστότητα κριτηρίων»¹² αφού χρησιμοποιούνται κριτήρια συνταγματικού δικαίου και ιδιωτικού δικαίου (ΑΚ.281). Επίσης δε λαμβάνεται υπόψη ότι οι προορισμοί της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών αναφέρονται στην άσκηση της λατρείας και όχι στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Όμως και οι περιορισμοί της θρησκευτικής συνείδησης ερμηνεύονται κατά τρόπο ευρύ δημιουργώντας προβλήματα.

Συνοψίζοντας τους παραπάνω προβληματισμούς γίνεται δεκτό ότι οι γονείς δεν μπορούν να ασκήσουν προσηλυτισμό σε βάρος των τέκνων τους παρά μόνο όταν υπερβούν τους περιορισμούς που έχουν τεθεί για την προστασία των ανήλικων. Η παραβίαση όμως αυτή θα πρέπει να έχει συνδυαστεί με χρησιμοποίηση αθέμιτων μέσων από την πλευρά των γονέων στην προσπάθειά τους για διείσδυση στη θρησκευτική συνείδηση του ανήλικου. Είναι φανερή η ανάγκη για οριοθέτηση αυτών των μέσων ώστε να μη γίνονται διακρίσεις σε βάρος των μη ορθόδοξων γονέων. Επίσης θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και ο βαθμός της πνευματικής ωριμότητας του ανήλικου, ο οποίος άλλοτε ταυτίζεται με το όριο ποινικής διάκρισης του Ποινικού Κώδικα και άλλοτε θεωρείται ζήτημα πραγματικό και ερευνητέο σε κάθε περίπτωση.

Εκτός από τις διατάξεις του προσηλυτισμού που προστατεύουν άμεσα το τέκνο, υπάρχουν και οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα που φθάνουν μέχρι την αφαίρεση της γονικής μέριμνας, όταν αυτή ασκείται καταχρηστικά από τους γονείς.

Και ενώ όλα αυτά υποστηρίζονται από τη θεωρία, η νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων έχει ακολουθήσει μια αξιοπρόσεκτη δυσμενή μεταχείριση εις βάρος μη ορθόδοξων γονέων, ευνοώντας υπέρμετρα την επικρατούσα θρησκεία. Έτσι το Εφετείο Αθηνών, με απόφασή του¹³ αφαίρεσε από τη μητέρα την επιμέλεια δύο ανήλικων τέκνων, αν και όπως παραδέχτηκε το ίδιο το δικαστήριο ήταν «καλή και στοργική» στα καθήκοντά της για να τα προστατεύσει από προσηλυτιστικές προσπάθειες, καθώς ήταν μάρτυρας του Ιεχωβά. Θα πρέπει να τονισθεί ότι η επιμέλεια δόθηκε στον πατέρα, ο οποίος

¹² Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Θρησκεία και Εκπαίδευση Κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση*, από τον Κατηγορησιμό στην Πολυφωνία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993.

¹³ ΕφΑθ 9926/1987

ήταν ναυτικός στο επάγγελμα, είχε καταδικαστεί για εμπόριο ναρκωτικών και είχε ξυλοκοπήσει τη γυναίκα του για να την εξαναγκάσει να αλλάξει τα θρησκευτικά της πιστεύω ενώ εκείνη ήταν έγκυος! Όμως το γεγονός ότι ήταν Χριστιανός Ορθόδοξος αποτελούσε εγγύηση της καλής ανατροφής που θα έδινε στα τέκνα του.!

Η διακριτική μεταχείριση υπέρ της επικρατούσας θρησκείας είναι φανερή από την απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Καστοριάς ¹⁴, σύμφωνα με την οποία είναι επιτρεπτή η αλλαγή θρησκεύματος τέκνων από τη μητέρα τους εφόσον επιστρέφουν στους κόλπους της Ορθόδοξης του Χριστού Εκκλησίας.

Επίσης ο Α.Π. ¹⁵ ορίζει σε απόφασή του ότι τιμωρείται και ο υπέρ του Ορθόδοξου δόγματος προσηλυτισμός. Το τέκνο που έχει βαπτιστεί κατά το Ορθόδοξο Δόγμα, αν και ανήλικο, έχει αποκτήσει θρησκεία. Άρα το έγκλημα του προσηλυτισμού μπορεί να τελεσθεί σε βάρος του. Το δικαστήριο θεωρεί ότι η μητέρα που βρίσκεται σε διάσταση με το σύζυγό της δεν μπορεί να καθορίσει μόνη της το θρήσκευμα των τέκνων της. Μάλιστα είναι ένοχη για προσηλυτισμό γιατί οδηγούσε τα τέκνα της σε εντευκτήριο, παρά τις αντιρρήσεις του πατέρα, της «Ελεύθερης Αποστολικής Εκκλησίας της Πεντηκοστής».

Πάντως σε γνωμοδότησή του ο Εισαγγελέας του Α.Π. ¹⁶ αναφέρει ότι είναι ανεπίτρεπτη η επέμβαση του δικαστού στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση τέκνου. Δυνατή η επέμβασή του μόνο μετά από αίτηση της μητέρας που διαφωνεί ή του Εισαγγελέα, εάν η άσκηση του δικαιώματος από τον πατέρα είναι καταχρηστική κατά Α.Κ.281.

Τη γνωμοδότηση αυτή δε φαίνεται να λαμβάνει υπόψη του το Πρωτοδικείο Πειραιά ¹⁷ όταν απαγορεύει σε γονείς να αλλάξουν το δόγμα των τέκνων τους ώστε να είναι σύμφωνο με τα δικά τους θρησκευτικά πιστεύω. Πιο συγκεκριμένα, ζευγάρι που βρισκόταν σε διάσταση, οπαδοί δύο διαφορετικών δογμάτων (η μητέρα οπαδός του Παλαιού Ημερολογίου και ο πατέρας οπαδός του Χιλιασμού Ρώσσελ) επεδίωκαν να μεταβάλουν το

¹⁴ ΜπρΚασ12/1988

¹⁵ Α.Π. 480/1992 ε' τμ. Ελληνική Δικαιοσύνη 1992β σελ. 1573.

¹⁶ Γνωμοδότηση Εισαγγελέα Α.Π. 10/27.4.1983, ΝοΒ22/1974, σελ. 697επ.

¹⁷ Πρ. Πειρ. 334/1973, ΝοΒ22/1974, σελ. 697επ.

θρήσκευμα των τέκνων τους (που ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι), ο καθένας σύμφωνα με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Το δικαστήριο έκρινε ότι η συμπεριφορά των γονέων προσβάλλει το δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας των τέκνων. Μάλιστα το δικαστήριο προχωρά ένα βήμα παρακάτω, προβλέποντας στο σκεπτικό του τις μελλοντικές σχέσεις γονέων-τέκνων: «τα τέκνα των διαδίκων, τυχόν τιθέμενα υπό επίκρισιν, το μεν θα διάγουν υπό την συναίσθησιν συμπλεγμάτων, το δε ανδρούμενα θα τεθούν υπό δίλημμα κατακρίσεως των εκκλινόντων της καθολικώς αποδεκτής πίστεως, όπερ, πάση αιτία, δέον να αποτραπή, κατά τας κοινάς δοξασίας αυτών τούτων των γονέων». Έτσι, για να αποφευχθεί ο κίνδυνος συμπλεγμάτων για τα τέκνα και η διατάραξη των οικογενειακών σχέσεων, το δικαστήριο απαγόρευσε στους γονείς τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των τέκνων τους!

Μια πιο νηφάλια αντιμετώπιση του θέματος και συνάμα πιο προοδευτική σε σχέση με όσα έχουν ειπωθεί στα προηγούμενα, αποτυπώνεται στο βούλευμα του Πλημμελειοδικείου Πειραιώς ¹⁸ στο οποίο αναφέρεται ότι στο δικαίωμα ανατροφής του πατέρα εμπεριέχεται και η εξουσία να προσδιορίζει το θρήσκευμα του τέκνου του. Εφόσον έχει δικαίωμα προσδιορισμού, έχει και δικαίωμα μεταβολής του θρησκεύματος. Ο μόνος φραγμός είναι η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος του πατέρα (Α.Κ.281).

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας όσα έχουν αναφερθεί στη συγκεκριμένη εργασία:

α) Προσηλυτισμός μπορεί να υπάρξει στο πλαίσιο της έγγαμης σχέσης, όταν ο ένας σύζυγος εξαναγκάζει τον άλλο να μεταβάλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις χρησιμοποιώντας αθέμιτα μέσα. Ταυτόχρονα η συμπεριφορά

¹⁸ Βούλευμα Πλημμελειοδικείου Πειραιώς 69/1958, ΝοΒ6, σελ. 70επ.

αυτή μπορεί να αποτελέσει λόγο διαζυγίου αφού δημιουργείται ισχυρός κλονισμός στις σχέσεις των συζύγων.

β) Οι γονείς στο πλαίσιο της άσκησης της γονικής μέριμνας έχουν δικαίωμα ανατροφής του ανηλίκου, στο οποίο εμπεριέχεται και το δικαίωμά τους για θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του τέκνου. Σε περίπτωση σύγκρουσης με το καθήκον του Κράτους για διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων, προηγείται το δικαίωμα των γονέων. Έτσι, προσηλυτισμός από τους γονείς εις βάρος του ανήλικου τέκνου τους δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις όπως η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος (ΑΚ 281).

γ) Η νομολογία φαίνεται να έχει άλλη άποψη, καθώς παγίως προβαίνει σε μια αρνητική διακριτική μεταχείριση των ετερόδοξων και αλλόθρησκων γονέων, μη αναγνωρίζοντας το δικαίωμά τους για θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των τέκνων τους και καταδικάζοντάς τους για προσηλυτισμό.

Περίληψη στα Ελληνικά

Από τις βασικότερες ατομικές ελευθερίες και μάλιστα η πρώτη που επεδίωξε να κατοχυρώσει ο άνθρωπος είναι αυτή της θρησκευτικής ελευθερίας. Σημαντικός περιορισμός αυτού του δικαιώματος είναι ο

προσηλυτισμός, δηλαδή η προσπάθεια διείσδυσης με αθέμιτα μέσα στη θρησκευτική συνείδηση άλλου. Προσηλυτισμός μπορεί να συμβεί εις βάρος οποιασδήποτε θρησκείας. Στο πλαίσιο της οικογένειας προσηλυτισμός χωρεί ανάμεσα στους συζύγους και μπορεί να οδηγήσει σε διακοπή της έγγαμης συμβίωσης. Προσηλυτισμός εις βάρος ανήλικου τέκνου είναι δυνατός μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Πάντως η ελληνική νομολογία δε δίνει το δικαίωμα σε μη ορθόδοξους να διαπαιδαγωγούν το τέκνο τους σύμφωνα με τα δικά τους θρησκευτικά πιστεύω.

Περίληψη στην Αγγλική

One of the basic human freedoms, and in fact the first one that man strived to secure, is religious freedom. Significant confinement of this right is conversion, the attempt to penetrate other people's religious conscience by illegitimate means. Conversion can take place at the expense of all religions. In the family, it can occur between spouses and might lead to the termination of marital life. Conversion at the expense of an underage child, is a scarce phenomenon. However, the Greek legal precedent does not give non-orthodox parents the right to educate their child according to their own religious beliefs.

Βασικά λήμματα

- Θρησκευτική ελευθερία
- Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης
- Ελευθερία άσκησης της λατρείας
- Θρησκεία

- Οικογένεια
 - Έγγαμη σχέση
 - Γονική μέριμνα
 - Θρησκευτική εκπαίδευση
 - Προσηλυτισμός
-
- Religious freedom
 - Freedom of religious conscience
 - Freedom of worship
 - Religion
 - Family
 - Marriage
 - Parental care
 - Religious education
 - Conversion

Νομολογία

- 1) Εφ. Κρήτης, αρ. 354/1987, Νο Β35/1987, σελ. 1259επ.
- 2) Εφ. Λάρισας, αρ. 749/1986, Νο Β35/1987, σελ. 1283επ.
- 3) ΑΠ αρ. 194/87 τμ Γ', ΝοΒ35/1987, σελ. 607επ.
- 4) Εφ. Αθηνών, αρ. 1190/1987, ΝοΒ36/1988, σελ. 920επ.

- 5) Εφ. Αθηνών, αρ. 2704/1987, ΝοΒ36/1988, σελ. 1509επ.
- 6) Βούλευμα Πλημμελειοδικείου Πειραιώς, αρ. 69/1958, ΝοΒ6, σελ. 70
- 7) Πρ. Βέροιας, αρ. 174/1972, ΝοΒ20/1972, σελ. 1203επ.
- 8) Πρ. Πειραιά, αρ. 334/1973, ΝοΒ22/1974, σελ. 697επ.
- 9) ΑΠ, αρ. 1326/1948 τμ. Β', Θεμισ 1949, σελ. 155επ.
- 10) ΑΠ, αρ. 612/1974 τμ. Γ', ΝοΒ23/1975, σελ. 168επ.
- 11) Γνωμοδότηση αρ. 10 (27-4-1963), ΝοΒ12/1963, σελ. 363επ.
- 12) Γνωμοδότηση αρ. 1843/1987, ΝοΒ35/1987, σελ. 782επ.
- 13) ΑΠ 480/1992 Ε' Τμ., Ελληνική Δικαιοσύνη, 1992Β, σελ. 1573επ.
- 14) Διοικ. Εφ. Αθ. 299/198, Διοικ. Δίκη 1982, σελ. 83.

Βιβλιογραφία

- 1) Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Συνταγματικά Δικαιώματα, Ειδικό Μέρος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τομ.ΙΙΙ Ημ. Β', Αθήνα 2005, σελ. 120-149.

- 2) Π.Δ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, τομ. Α', αναθεωρημένη έκδοση, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005 Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 435-483.
- 3) Κώστας Χ. Χρυσογόνος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 3^η αναθεωρημένη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, εκδ. 2006, σελ. 247-269.
- 4) Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2000, σελ. 49-64.
- 5) Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, Θρησκεία και Εκπαίδευση Κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, από τον Κατηχητισμό στην Πολυφωνία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993.
- 6) Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Θρησκευτική Ελευθερία και Επικρατούσα Θρησκεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000.
- 7) Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, τομ. α', ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- 8) Θανάσης Κ. Παπαχρίστου, Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου, 3^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Ηλεκτρονική Βιβλιογραφία

www.law.uoa.gr/~adimitrop